

Člověk a příroda [1973]

Na stockholmské konferenci Spojených národů, která se konala v červnu 1972, byla schválena „Deklarace o životním prostředí“, v jejímž druhém bodě se praví, že „přirozené zdroje země včetně vzduchu, vody, půdy, flóry a fauny a zvláště reprezentativní vzorky přirozených ekosystémů musí být chráněny pro blaho přítomných a budoucích generací; k tomu je zapotřebí pečlivého plánování nebo přiměřeného opatrování“. V šestém bodě preambule čteme, že „... člověk musí užívat svých vědomostí, aby ve spolupráci s přírodou vybudoval lepší životní prostředí...“. Příroda, nebo lépe přírodní složky prostředí jsou v Deklaraci zmíněny ještě několikrát, přibližně v témž smyslu. Hlavním obsahem zmíněného dokumentu je ovšem něco docela jiného. Lze to shrnout takto: ekonomický rozvoj a zvyšování životní úrovně je nutno provádět tak, aby přitom nebylo ohroženo životní prostředí člověka.

Není tedy pravdou, že péče o životní prostředí je totožná s „obecnou ochranou přírody“, na rozdíl od ochrany jednotlivostí, jako jsou rezervace anebo jednotlivě chráněné přírodní útvary nebo výtvořky. Ochrana přírody se naopak velmi zúžila na ochranu vybraných „vzorků“ přirozených ekosystémů, a to ne jako na samoučelnou činnost, ale „pro blaho přítomných i budoucích generací“, tedy jako záležitost kulturní. Vzniká otázka: je to, co takto chráníme, vlastně ještě příroda? Na druhé straně: je to jen módní záležitost a shoda okolností, že slovo „příroda“ téměř vymizelo ze slovníku celé rozsáhlé literatury, týkající se širokého okruhu otázek „životního prostředí“? Místo toho se naopak vžil termín „přírodní prostředí“. Co se tedy stalo s přírodou?

Byli to staří Řekové, kteří – pokud je nám známo – první rozlišili mezi věcmi, jež jsou dány samy sebou, které už samy sebou jsou tím, čím jsou, protože tak vznikly, vyrostly, utvářely se bez lidské asistence, a mezi věcmi, jež se bez člověka neobejdou, které ho potřebují k tomu, aby byly, eventuálně aby se staly právě tím, čím jsou, které tedy člověka předpokládají. Zatímco ty první jsou dány přírodou, *fysei*, ty druhé jsou dány jinak (nebo ještě jinak), např. úmluvou, zákonem apod. Nám tu jde především o věci určené k lidskému užití anebo alespoň v důsledku lidského použití významně poznamenané, jimž Řekové říkali *pragmata*. Nedostatečnost a malá nosnost tohoto rozlišení se však brzo ukázala v tom, že člověk vlastně mohl být základem a zdrojem „pragmat“ jenom díky tomu, že sám přírodou, *fysei*, dán nebyl. Pokud však byl přece jenom i on sám pochopen jako součást přírody – a toto pojetí bylo u starořeckých filosofů celkem běžné –, stal se rozdíl mezi obojím typem skutečností značně labilním: jestliže člověk sám je dílem přírody (tj. jestliže se zrodil, vyrostl bez vnějšího zásahu, jestliže je tím, čím jest, aniž by k tomu potřeboval nějakého mimopřírodního prostředníka), pak musí stejně tak být dílem přírody, resp. musí stejně tak být „přirozené“ i všechno, co dělá, co udělá, vytvoří – tedy také každé „pragma“. Tato nesnáze si pak v průběhu dějin evropského myšlení vyžadovala stále nových pokusů o řešení. Ve středověkém myšlení sice zvítězila myšlenka božského stvořitele, ale pak byl člověk zase jenom stvořením jako vše ostatní. Pokus oddělit člověka jako stvoření zvláštní, odlišné ode všech ostatních (např. tím, že má duši apod.), nemohl být uspokojivý pro svou nahodilost a libovolnost. Jediný možný krok – a ovšem značně radikální krok – byl učiněn až v moderní filosofii. Člověk není – a jakožto člověk nikdy nebyl – přírodním tvorem;

pokud byl přírodním tvorem, nebyl ještě člověkem, a jakmile se člověkem stal, přestal už být přírodním tvorem. Člověk vznikl tím, že se oddělil, vydělil z přírody. Tato oddělenost, vydělenost je konstitutivním rysem povahy („přirozenosti“ „nepřirozené“) lidské bytosti, je bytostným rysem člověka.

Přezkoumáme-li přesně a přísně pojem přírody, jak se ho užívá dnes a jak mu běžně rozumíme, dojdeme k závěru, že v něm zaznívá jakási neplnost, neúplnost, částečnost až zlomkovitost. V tomto pojmu je příroda tak vázána na člověka, že bez něho ztrácí smysl, ztrácí svou bytostnou povahu. Z „fysis“ se stalo „pragma“. Neboť to, co tu – kosmogeneticky uvažováno – bylo předtím, než se na světě objevil člověk, nebyla příroda, nýbrž kosmos, vesmír, všehomír, veškerenstvo, tj. právě vše. Příroda však není vše, nýbrž je to „pouhá příroda“. Vpravdě ani tak nelze říci, že se člověk vydělil z přírody, jako spíše, že se člověk i příroda zároveň vydělili z původního kosmu, z původního veškerenstva. A protože je příroda v tomto smyslu zbytek, pozůstatek, vedlejší produkt vzniku člověka, takže základem, iniciátorem, skutečným agens tohoto procesu je člověk, zatímco příroda je odpadem toho, co po vzniku člověka z prvotního univerza zbývá, je vlastně – snad s trochou nepřesnosti – člověk tím tvorem, tou bytostí, která svým vznikem, svou existencí učinila přírodu přírodou, tj. vytvořila přírodu jako přírodu. Tím, že se ve světě a na světě objevil člověk, ostatek univerza zdegeneroval v pouhou přírodu. Proč mluvíme o degeneraci? Činíme tak právem, neboť mezi původním univerzem, prvotním veškerenstvem a mezi potomní přírodou, „pouhou přírodou“, je základní, takřka propastný rozdíl, ačkoliv se snad na první pohled může zdát, že se toho tak moc nestalo. Původní kosmos směřoval k člověku, mířil k němu jako k svému vyústění, vyvrcholení, završení. Naproti tomu příroda je skladištěm předběžných a nepovedených pokusů, depozitářem polovičních úspěchů a neúspěchů; příroda je zbavena oné vnitřní hybnosti, vnitřní tendence, onoho tlaku, vnitřního puzení k člověku, oné zaměřenosti, onoho směřování – a právě proto je pouhým rudimentem. Ovšem nesmírně rozsáhlým rudimentem a ve svém rozsahu nejrozmanitěji bohatým arzenálem pro stále komplikovanější výbavu člověka, onoho tvora, který se oddělil a vydělil, který se ocitl v pozici mimo přírodu a proti přírodě a který z přírody učinil materiální, materiálovou základnu pro všechna svá budoucí pragmata. Kdybychom si potrpěli na dramatické formulace, mohli bychom říci, že člověk svým zrodem znamenal smrt původního kosmu, jenž „v naději očekával“ jeho příchod a v této naději pracoval k jeho „porodu“.

Je to ovšem možno vyjádřit také méně dramaticky a snad perspektivněji. Vhodným příkladem je pojetí Karla Marxe z jeho raného období, ovlivněného ještě převážně Hegelem a jeho feuerbachovským korektivem.¹ Pro Marxe je příroda nejenom základnou lidského jsoucná a živlem života lidské společnosti (94), ale v jeho pojetí jde o vazbu vzájemnou, tj. také příroda se podstatně vztahuje k člověku. Dějiny přírody jsou pro Marxe vývojovou cestou přírody k člověku (101); to je jejich podstatný rys, takže lze říci, že celé dějiny světa nejsou leč vytvářením člověka lidskou prací, procesem, v němž je příroda stále víc a víc pro člověka (104),

¹ V následujícím udávají čísla v závorce příslušnou stránku českého překladu Marxových *Ekonomicko-filosofických rukopisů*, SNPL, Praha 1961.

cestou, již se příroda stává lidskou, zlidštěnou (99), ba přímo člověkem (94). Tím nemá na mysli jenom způsob, jak se určitý zlomek stává lidským organismem, organickým tělem člověka; celá příroda mu je neorganickým tělem člověka, totiž ta příroda, která se nestala přímo lidským tělem (68). V tomto smyslu pak mluví Marx o lidské podstatě přírody (94, 101), a protože lidskost znamená společenskost, o společenské skutečnosti přírody (102). Podstata člověka je přirozená (101), člověk je částí přírody (68), ale na druhé straně se přirozené jsoucno stává jsoucnem lidským, příroda (celá příroda, jak jsme viděli, tj. jakožto neorganické tělo člověka) se stává člověkem (94). Odtud i taková slova jako „humanismus“ (94) nebo „antropologičnost“ (101) přírody. Svazek přírody s člověkem představuje tak bytostnou jednotu člověka s přírodou a přírody s člověkem (94), zatímco příroda „vzata abstraktně, fixována pro sebe, v odloučenosti od člověka, není pro člověka nic“ (153), je to „nic, osvědčující se jako nic“ (154): je buď vůbec nesmyslná, anebo „má jen smysl něčeho vnějšího, jež bylo zrušeno“ (154).

K oné „abstrakci“ ovšem došlo, a to nikoli pouze v hlavách nějakých filosofů, nýbrž reálně v dějinách společnosti, v dějinách průmyslu pak zejména. Touto „reálnou abstrakcí“ je proces odcizení práce, v němž je jednak člověku odcizována příroda, ale v němž je zároveň (a to právě pro onu zmíněnou bytostnou jednotu člověka a přírody) odcizován člověk sám sobě (68). Ale odcizený člověk není skutečným člověkem (nýbrž právě tím, jak se uskutečňuje, se vlastně odskutečňuje, stává se sám sobě cizím a nelidským předmětem – 96), stejně tak jako člověku odcizená, od člověka abstrahovaná příroda je příroda neskutečná, je „nic, osvědčující se jakožto nic“, ovšem „nic“ neobyčejně mocné, stále mocněji se stavící proti člověku, stále víc jej ochuzující (63) a znehodnocující: „zhodnocováním cizího, předmětného světa věcí roste přímo úměrně znehodnocování světa lidí“ (62–3). Proto se stává neskutečnou a nicotnou i sama společnost, neskutečnými a nicotnými se stávají i samy dějiny, protože to už není lidská společnost a nejsou to lidské dějiny. Odtud je pochopitelný pohled na dosavadní dějiny jako na pouhou prehistorii člověka; vlastní, skutečné dějiny začínají teprve zrušením každého odcizení: odcizení práce, odcizení přírody člověku, odcizení člověka člověku a sebeodcizení člověka. Mohli bychom říci: teprve likvidací toho, co ničí přírodu a co ničí člověka, začínají (tj. teprve začnou) skutečné dějiny. A teprve v těchto skutečných lidských dějinách se rodí příroda, která je skutečnou přírodou člověka (101). Teprve ve skutečně lidské společnosti je dovršena bytostná jednotu člověka s přírodou, jednotu skutečného člověka se skutečnou přírodou, přirozeného člověka s lidskou přírodou; a Marx právě na tomto místě mluví o „opravdovém vzkříšení přírody“ (94). Tedy jako by byla příroda někdy předtím „zemřela“, jako by byla „zabita“.

Dnes se však každé ponětí o „lidské podstatě přírody“ nebo o „společenské skutečnosti přírody“ ještě více vzdálilo obecnému povědomí, než tomu tak bylo před sto třiceti lety. Přijmeme-li tento posun jako dějinně významný a podstatný, pak můžeme a musíme nově stanovit obsah některých termínů. Univerzalitu ponecháme vesmíru, kosmu (vždyť příroda v Marxově pojetí nese výrazné znaky řecké představy „kosmu“ jako krásného světa), a přírodu pojmem jako to, co z kosmu zbylo po vydělení člověka, tj. po rozbití „bytostné jednoty člověka

s přírodou“. Pak je zřejmé, že od počátku svého pobytu na světě, na Zemi, žije člověk vedle přírody (a proti ní); i když od počátku zůstává vždy uprostřed přírody, není už nikdy pouhou její součástí a nemůže se „pouhou přírodou“ stát – je buď něčím víc, anebo něčím méně. Přírodou je ovšem nejen obklopen, ale také prostoupen: prostoupen je přírodou tvořící jeho lidskou tělesnost. Člověk však od počátku buduje svůj „vlastní“ svět, tj. ne-přírodní a velmi často i proti-přírodní svět lidský. Jako bytost ne-přírodní stál od počátku napříč přírodním, přirozeným mechanismům, byl anomálií, opačnou tendencí, antiproudem. Antiproudem byl ovšem už sám život, představující ve světě entropie linii směřující k útvarům a funkcím stále nepravděpodobnějším. Ale život sám neživou přírodu, která se stala jeho základnou, nikdy neničil vcelku, nýbrž pouze lokálně a dočasně. Žádný živočišný ani rostlinný druh nenabyl takového vrchu, takové moci, aby byl schopen zničit svůj svět i sám sebe. Vývoj všech druhů můžeme proto chápat jako vývoj v rámci živé přírody, v rámci biosféry. Naproti tomu člověk dospěl tak daleko ve své anti-linii, že ohrožuje nejen jednotlivé přírodní lokality, nejen jednotlivé druhy zvířat a rostlin, ale biosféru jako takovou, a teprve s ní *eo ipso* i sám sebe. Člověk může poprvé v dějinách světa zničit svůj druh nikoli v důsledku své adaptační neschopnosti, nýbrž v důsledku neschopnosti biosféry unést všechny důsledky jeho akční schopnosti. Od počátku je postup lidského světa spjat s ústupem a zatlačováním přírody; příroda však nemůže mizet až k nulové hodnotě, aniž by s sebou strhla i člověka. Žádná živá bytost se nikdy nedostala tak daleko, aby se něco takového stalo jejím skutečným a dokonce nanejvýš aktuálním problémem.

Je ovšem pravda, že v průběhu dějin ustupovala příroda člověku v jednotlivostech jenom někdy ochotně, kdežto jindy méně ochotně a někdy dokonce krajně neochotně; lidská vítězství byla často velmi draze zaplácena nečekanými a nepředvídanými následky. Vcelku však byl postup lidského světa až dodnes jednoznačně „úspěšný“ v tom smyslu, že všechny meze dané přírodou byly nakonec silou lidského rozumu a technikou znásobené práce vždy znovu překonávány, posouvány a zatlačovány. Ale ústup přírody pohřichu až dosud nebyl vždy zároveň provázen a vyvažován jejím integrováním do lidského světa (dokonce ani v onom romanticky násilnickém smyslu jejího pouhého „podmanění“, „ovládnutí“ či „pokoření“); byl a je to dosud jen skutečný ústup nesmírnému tlaku expanzivní lidské civilizace, existující stále víc vedle přírody, mimo přírodu a proti přírodě. Příroda je jen zčásti „podmaňována“; její část (možná větší část) je vytlačována a také psychologicky vytěsňována. Ale právě dnes si už naprosto jasně uvědomujeme, že tento proces má své meze. Tyto meze jsou dány především tím, že planeta Země je konečná, že pozemská příroda a všechny její zdroje jsou vyčerpitelné a že jsou omezené zvláště její schopnosti adaptační a regenerační. Zvyšující se počet lidí se stoupajícími nároky si vynucují zvýšené čerpání surovin a důsledkem je stále větší proud škodlivin jako vedlejšího produktu užitkujičoho zpracování. Stále ustupující a vytrácející se příroda musí nejen dodávat suroviny, ale také přijímat a recyklovat odpady, kterých lidé neumějí využít. Ale její kapacita už nestačí. S plnou naléhavostí, s drtivou jasností si uvědomujeme, že příroda není nekonečným univerzem, kosmem nevyčerpitelných možností a zdrojů. Je „pouhou přírodou“, pouhým zdrojem či spíše materiálem našich pragmat, a to

materiálem omezeným a rychle se tenčícím. Ale to je jenom jedna stránka věci. Druhou stránkou jsou meze dané konečností člověka a jeho závislostí na přírodě, kterou si tak úspěšně „podmanil“. V dlouhém zápase s přírodou se člověk stal jakoby definitivním „pánem“ a „vládcem“; jenomže v důsledku lidského opanování byla příroda takřka zahubena anebo zatím alespoň nesmírně oslabena a ochuzena. A tu náhle člověk shledává, že se tak sám stává slabým a ochuzeným, ba že i jemu již hrozí záhuba. To je situace, která nemá v dosavadní historii biosféry žádnou obdobu.

Jestliže tedy člověk bez přírody žít nemůže, ale příroda sama svými silami už také ne, musí lidský vztah k přírodě projít zásadním obratem. Lidstvo musí převzít novou odpovědnost za přírodu vcelku, ne už jenom za její vybrané části. Ne už pouze jednotlivá zvířata a jednotlivé rostliny, ale příroda vcelku musí být „ochočena“, domestikována, kultivována, zkrátka „polidštěna“. To znamená, že se jí musí dostat pevného místa v lidském světě. Ten je však především světem řeči (*logos*) a rozumu (*nús*). Zatímco svět živých bytostí, biosféra se uprostřed neživé přírody realizuje v určitých centrech, odkud se šíří v navzájem se překrývajících a prostupujících kruzích, svět řeči (rozumu) je tu od počátku celý najednou a pouze jednotliviny je třeba postupně pojmenovávat a nalézat jejich pravé místo v jeho rámci. V tom se skutečná odpovědnost vůči přírodě bude vždycky lišit od pouhé kalkulace, byť sebevíc „komplexní“. Příroda se musí stát partnerem člověka, musí přestat být pouhým jeho objektem (či souborem objektů). Člověk musí začít přírodu bytostně respektovat, a nikoli ji jen podřizovat svým zájmům. Seberacionálnější kalkul není leč vyšším stupněm manipulace. Ale odpovědnost vůči přírodě vyžaduje, abychom ji uznali v její svébytnosti (i v její nesamostatnosti, v její odkázanosti na člověka, což se nevyklučuje). Jde o to, nejen přírodu a jednotlivé přírodní objekty pojmenovat, ale nechat je „promluvit“, nechat je se projevit, „vyslovit“ svůj význam, svůj smysl. Jak k tomu však může vůbec dojít?

„Polidštěná“ příroda není již tím, čím původně byla (vždyť původní příroda odumřela a musí být „vzkříšena“); jestliže přesto nemůže a nesmí být vydána libovůli manipulujícího a plánujícího člověka, musíme se tázat: o jaké normy, o jaká kritéria se člověk ve svém uznání, ve svém respektu k přírodě, „jaká teprve bude“, může opírat? Nepochybně se může předběžně poučit z trojího: 1) z toho, jak živý organismus „respektuje“ a „kultivuje“ ve svém rámci neživou hmotu, tj. prvky a sloučeniny, jež nemají života; 2) z toho, jak živé organismy upravují, „kultivují“ své osvětí, aby v něm mohly žít a být v něm doma; a 3) z toho, jak je lidský organismus (a jeho prostřednictvím i lidské „osvětí“) ovládán a řízen myšlenkou, rozumem, rozumnou úvahou. Tak jako organismus jako celek přesahuje všechny své fyzikálně-chemické složky, tak jako biosféra přesahuje ve svém rámci vše, co nežije, tak jako rozumná úvaha a smysluplné počínání nemohou být odvozeny z biologických kvalit lidského organismu, tak se může i „vzkříšené“, „polidštěné“ přírodě dostat pravého místa jen ve světě, který z přírody nemůže být odvozen a který jí podstatně přesahuje. Někdy se v jisté analogii k biosféře mluví o noosféře, které ovšem nemůžeme upřít některé nové, každé analogii se vymykající rysy.

Ale už samo toto poučení (a podobná další) vyžaduje vysokou úroveň myšlenkové práce, zejména reflexe všeho toho, co sami podnikáme. Tato sebe-kontrolující reflexe je

předpokladem a základem každé kontroly nad přírodou neživou i živou, právě tak jako se bez ní nemůže obejít žádná fungující společenská struktura. Myšlení, které ustavičně znovu nekontroluje a nereviduje své vlastní principy, se může pro člověka stát obrovským sebeklamem, v němž se vposledu sám sobě ztratí, odcizí. Proto nelze dost zdůraznit význam, jaký má pro nové řešení vztahu mezi člověkem a přírodou precizní vědecká práce, mimořádně důkladně filosoficky orientovaná. Ale gnozeologická stránka úkolu nejenže nepostačuje, ale nemůže se vlastně ani plně realizovat tam, kde nejsou splněny předpoklady společenské. Marx postihl tuto okolnost zdůrazňováním nikoli pouze obecně „lidské“, ale přímo „společenské“ skutečnosti (resp. podstaty) přírody. Příroda nemůže být úspěšně „polidšťována“ tam, kde je v nelidských podmínkách držen sám člověk. Náprava vztahu mezi člověkem a přírodou je tedy otázkou povýtce politickou a představuje jeden z předních politických úkolů, před něj je postaveno dnešní lidstvo.

Náprava ovšem nemůže přijít ze dne na den, ale může být jen postupná. A kde se nedostává lidstvu pronikavého vidění a sil ke skutečné tvorbě nové skutečnosti, nového světa a nových vztahů, tam musí předběžně a zatímně vypracovat plány ochrany přírody. Jejich podstatou je, že člověk sám sobě uloží meze a ve své podnikavosti bude stále obezřetnější, a zejména nakloněnější podívat se skutečností tváří v tvář, bez hloupého zavírání očí i bez chytráckého balamucení. A při vši strízlivosti pohledu nesmí nikdy zapomenout, že každé provizorium je jen provizorium a že po všech provizoriích na něho čekají otázky a úkoly, které nemůže stále jen odsunovat na neurčito. Uprostřed provizorií a v jejich průběhu se děje něco definitivního: spolu se vzkříšením přírody se rodí vskutku lidský člověk – anebo spolu se zánikem přírody hyne i ten, kdo ji zničil: člověk sám. Před rozhodnutím pro jednu z těchto možností lidstvo neuteče do žádného provizoria.

Zařazeno jako „Příroda“, str. 7–15, celkem 9 stran strojopisu

Napsáno 1973 po diskusí (ústní i písemné) s Bedřichem Moldanem, v nějaké podobě to zřejmě vyšlo, ale bez mého jména (myslím, že jen pod jménem Moldanovým – vzhledem k tehdejší okolnostem), ale už nevím, zda jsem to tehdy viděl nebo snad i in natura dostal (nevím momentálně ani, kde to vyšlo, snad v nějakém novém časopise, možná slovenském?)

Přepsáno, přečteno a zkorigováno 31. 1. 2006.

Znovu přečteno a v několika případech korigováno 12. 10. 2009.